

Luiza Kończyk

Pedagogika (miejsc) pamięci

Ogrody Nauk i Sztuk 2, 123-130

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PEDAGOGIKA (MIEJSC) PAMIĘCI

Historia Europy XX w. naznaczona została przez dwie wojny światowe i dwa systemy totalitarne- narodowy socjalizm oraz komunizm. Systemy te, mimo różnic ideologicznych, na drodze do osiągnięcia swoich celów posługiwały się podobnymi środkami – przemocą i terrorem, których ucieleśnieniem były obozy koncentracyjne oraz obozy pracy przymusowej. Po drugiej wojnie światowej obozy te, szczególnie nazistowskie, podczas rozrachunku Niemców z przeszłości swojego kraju, zyskały nowe znaczenia, zaczęły pełnić nowe funkcje. Muzea powstające na terenie byłych obozów zagłady i obozów koncentracyjnych, poza byciem swego rodzaju cmentarzami, stały się też pomnikami przeszłości, upamiętniającymi ofiary reżimu. Na ich terenie w sposób naturalny zrodził się nowy, nieznaný dotąd obszar działalności edukacyjnej – pedagogika miejsc pamięci.

Pedagogika miejsc pamięci to pojęcie, które od stosunkowo niedawna używane jest w polskiej praktyce i teorii pedagogicznej. Zanim znalazło się ono w III tomie *Encyklopedii Pedagogicznej XXI wieku* pod redakcją Tadeusza Pilcha¹, gościło ono głównie w publikacjach Tomasza Kranza, dyrektora Państwowego Muzeum na Majdanku. Jest on autorem jednego z niewielu polskich opracowań dotyczących edukacji w miejscach pamięci, mianowicie wydanej w 2002 r. książki *Edukacja historyczna w miejscach pamięci: zarys problematyki*². Znacząca liczba artykułów dotyczących pedagogiki miejsc pamięci lub działalności edukacyjnej na terenie byłych obozów koncentracyjnych pojawiła się w biuletynie „Przeszłość i Pamięć”³, który wydawany był kwartalnie przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. Treść biuletynu stanowiły „artykuły poświęcone działaniom Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, szeroko pojętej idei propagowania pamięci narodowej, przybliżaniu wybitnych postaci historycznych i osób zasłużonych dla kultury polskiej”⁴. Brak jednak, szczególnie zwartych pozycji, które dotyczyłyby teorii i praktyki pedagogiki miejsc pamięci. Jest to o tyle zaskakujące, że na terenie Polski odnaleźć można wiele miejsc, które mają ważne historycznie znaczenie, które „pamiętają” wydarzenia drugiej wojny światowej i upamiętniają ofiary nazizmu. To właśnie w tych miejscach zrodziła się i rozwija pedagogika miejsc pamięci.

By przedstawić ów obszar praktyki i teorii edukacyjnej, rozpocząć chcę od próby uporządkowania pojęciowych niejasności. Niewielka refleksja naukowa nad pedagogiką miejsc pamięci skutkuje niedostatecznie jasno zdefiniowanym aparatem pojęciowym tego obszaru praktyki i teorii edukacyjnej w polskiej pedagogice. Niedookreślony jest sam termin „pedagogika (miejsc) pamięci”. Zastosowana forma zapisu, z użyciem nawiasu, spowodowana jest faktem, iż, jak sugerują niektóre opracowania, terminy „pedagogika miejsc pamięci” i „pedagogika pamięci” są ze sobą tożsame⁵ i dlatego w niektórych polskich opracowaniach używane są zamiennie. Niejasności te mogą wy-

¹ T. Kranz, *Uwagi na temat rozwoju działalności pedagogicznej muzeów upamiętniania w Polsce i Niemczech*, „Zeszyty Majdanka” 2003, t. 22, s. 410.

² E. Kalwińska, *Tomasz Kranz*, http://tnn.pl/Tomasz_Kranz,3382.html, 7.11.2011.

³ T. Kranz, *Muzea w byłych obozach w Polsce jako forma instytucjonalizacji pamięci*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2003, t. 26, s. 9.

⁴ http://www.radaopwim.gov.pl/article_details/31/biuletyn-przeslosc-i-pamiec/, 7.11.2011.

⁵ T. Kranz, *Pedagogika miejsc pamięci*, [w:] *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, Warszawa 2005, s. 171.

nikać z faktu, że terminologia z zakresu pedagogiki miejsc pamięci tłumaczona jest z języka niemieckiego. Pojęcie „pedagogika miejsc pamięci” odpowiada niemieckiemu *Gedenksstaettepedagogik*, stanowiąc jednocześnie jego dosłowne tłumaczenie (*Gedenksstaette* - z niem. miejsce pamięci). W niemieckiej literaturze przedmiotu spotkać można jeszcze dwa pokrewne pojęcia - *Errinerungskultur* oraz *Gedenkkultur*, które oznaczają kulturę pamięci. Nie jest ona jednak związana jedynie z kwestiami upamiętniania ofiar i wydarzeń drugiej wojny światowej, ale jak twierdzi Nicolas Berg, dotyczy wszystkich jednostek społecznych⁶, które poruszają się w obszarze kultury. Tak oto T. Kranz wziął kulturę pamięci w ramy pojęciowe. Jego zdaniem są to „charakterystyczne dla danej społeczności treści i formy dotyczące kultywowania pamięci o dziejach przeszłych. (...) Obejmuje [ona] więc zarówno ogólnie akceptowane postaci i wydarzenia historyczne, które są przedmiotem upamiętniania publicznego, jak i powszechnie przyjęte symbole i rytuały, za pomocą których okazywany jest na zewnątrz stosunek do przeszłości”⁷. Oznacza to zatem, że kultura pamięci odnosi się do przeszłości w ogóle, a wyrażana jest poprzez społeczne i jednostkowe „pamiętanie”. Upamiętnianie miejsc zagłady stanowi zatem element kultury pamięci. Analogicznie stwierdzić można, że pedagogika miejsc pamięci będzie reprezentowała jeden z działów pedagogiki pamięci, a ona sama zajmować będzie się przeszłością w szerszym zakresie. To zaproponowane przeze mnie rozróżnienie uznaję za szczególnie istotne, ze względu na postulowane przez praktyków i teoretyków pracy edukacyjnej w byłych obozach koncentracyjnych indywidualne podejście do tej formy działalności edukacyjnej. Wynika ono z delikatności tematyki, jej strasznej natury, liczby i kompleksowości podejmowanych kwestii⁸. To rozróżnienie jest ważne również z tego względu, iż w swoich rozważaniach skupiam się jedynie na pedagogice miejsc pamięci w wąskim ujęciu- dotyczącej spuścizny narodowego socjalizmu, by przedstawić jej szczególny charakter i potencjał edukacyjny.

By móc dokładnie wyjaśnić czym jest pedagogika miejsc pamięci, zrozumienia wymaga pojęcie samych miejsc pamięci. Tutaj również występują pewne rozbieżności terminologiczne. Jednym z możliwych sposobów rozumienia miejsc pamięci jest uznanie ich za konkretne topograficznie wyznaczone miejsca, takie jak miasta, regiony, rzeki⁹. Jak zaznacza Matthias Weber, „również miejsce upamiętnienia, obóz koncentracyjny, miejsce pochówku lub pomnik są miejscami, które w szczególny sposób mogą być zakorzenione w pamięci”¹⁰. Jednak nie jest to jedyny sposób definiowania miejsc pamięci. W ujęciu szerszym, metaforycznym, francuski historyk Pierre Nora za miejsca pamięci uznaje również „wydarzenia historyczne, osoby, instytucje, książki, dzieła sztuki i inne artefakty kultury, daty lub pojęcia historyczne”¹¹. Zgodnie z tym, zasadnym wydaje się stwierdzenie Étienne François i Hagen Schulze, że w szerokim rozumieniu miejsca pamięci są „długowiecznymi, trwającymi przez pokolenia punktami krystalizowania się zbior-

⁶ N. Berg, *Auschwitz und die Geschichtswissenschaft- Ueberlegungen zu Kontroversen der letzten Jahre*, [w:] N. Berg, J. Jochimsen, B. Stiegler (red.), *SHOAH. Formen der Erinnerung. Geschichte, Philosophie, Literatur, Kunst*, Monachium 1996, s. 131. (tłumaczenie własne)

⁷ T. Kranz, *Edukacja historyczna w miejscach pamięci*, Lublin 2002, s. 129.

⁸ S. Totten (red.), *Teaching Holocaust Literature*, Boston 2001, s. 2-3. (tłumaczenie własne)

⁹ Takim rozumieniem miejsc pamięci posługiwano się w trakcie odbywającej się w dniach 11-13.01.2008 w Warszawie konferencji *Miejsca pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej- Doświadczenia przeszłości, przesłanie na przyszłość*, podczas której zastanawiano się nad problematyką zbiorowej pamięci historycznej Europy. M. Weber, *O temacie konferencji pt. Miejsca pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej – Doświadczenia przeszłości, przesłanie na przyszłość*, <http://enrs.eu/pl/artykuly/artykuly1/192-o-temacie-konferencji-pt-„miejsca-pamieci-w-europie-rodkowo-wschodniej—doswiadczenia-przeslosci,-przeslanie-na-przyszlosc“>.html, 12.11.2011.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże.

rowej pamięci i tożsamości”¹². Są zatem swego rodzaju historycznymi punktami odniesienia, które pomagają zorientować się podczas budowania relacji jednostka-grupa, poprzez tworzenie się pamięci zbiorowej, a później indywidualne zinternalizowanie jej, co wpływa na budowanie poczucia tożsamości. T. Kranz, czołowy polski teoretyk pedagogiki miejsc pamięci, podkreśla, że „w sferze praktyki pedagogiki pamięci rozwija się przede wszystkim w ramach działalności muzeów w byłych obozach oraz edukacji pozaszkolnej prowadzonej przez różne podmioty oświaty”¹³. Stąd w wąskim ujęciu, miejsca pamięci to głównie były obozy koncentracyjne lub obozy zagłady, na terenie których funkcjonują muzea oraz miejsca z nimi związane m.in. podobozy, pomniki, miejsca egzekucji, cmentarze. Mają one na celu „uczczenie pamięci ofiar terroru oraz masowych zbrodni nazistowskich (...), a także poległych w walce żołnierzy”¹⁴. Przyjąć można zatem, iż miejsca pamięci w ujęciu szerokim, proponowanym przez P. Norę, mogą być przedmiotem działań edukacyjnych w obszarze pedagogiki pamięci. Podczas, gdy miejsca pamięci w rozumieniu T. Kranza, są przestrzenią rozwoju pedagogiki miejsc pamięci. I takim właśnie, wąskim rozumieniem miejsc pamięci posługuję się w moich rozważaniach. W Polsce, opisane przez mnie powyżej za T. Kranzem, kompleksy muzealne zwykły być i nadal są nazywane muzeami martyrologicznym, a więc „muzeami upamiętniającymi męczeństwo i cierpienia narodu polskiego”¹⁵, ponieważ związane były one z „polityczną strategią legitymizacji, która wraz z przełomem lat 1989/90 stała się anachronizmem”¹⁶. Znacząco zawężało to zakres działań dydaktycznych owych placówek, dlatego sukcesywnie od roku 1989 odchodzi się od nazwy „muzea martyrologiczne” na rzecz „miejsc pamięci” rozszerzając jednocześnie zakres oferty pedagogicznej m.in. o edukację historyczno-polityczną, edukację dla demokracji oraz edukację międzykulturową.

Dla zrozumienia istoty pedagogiki miejsc pamięci kluczowym jest poznane jej początków, które bezpośrednio związane są z działalnością niemieckiej organizacji Akcja Znak Pokuty- Służby dla Pokoju (Aktion Suehnezeichen Friedensdienste). Organizacja ta powołana została z inicjatywy Kościoła Ewangelickiego w Niemczech, w maju roku 1958. Jej zadaniem miało być zadośćuczynienie oraz próba pojednania z krajami, które podczas drugiej wojny światowej zostały szczególnie dotknięte przemocą ze strony Trzeciej Rzeszy. Miało się to dokonywać poprzez „znaki”- dobre uczynki takie, jak m.in. dobrowolnie wykonywane przez młodych niemieckich ochotników prace konserwacyjne na terenach byłych obozów koncentracyjnych czy udział w budowaniu społecznie użytecznych placówek¹⁷. Od lat sześćdziesiątych Akcja Znak Pokuty organizowała podróże studyjne do Polski, rozwijając w ten sposób praktykę edukacyjną w miejscach pamięci, które, jak już wspomniałam, w Polsce określane były muzeami martyrologicznymi, co zawężało ich działalność edukacyjną¹⁸. Wizyty w miejscach pamięci miały dla Akcji Znak Pokuty szczególną wartość jako kroki na drodze do przebudowy świadomości historycznej Niemców oraz bodźce kształtujące pożądane (demokratyczne) postawy społeczno-polityczne. W zakresie edukacji w miejscach pamięci wchodziły: poznanie historii- głównie w formie samodzielnego zdobywania informacji poprzez korzystanie z dostępnych źródeł (na przykład: filmów, dokumentów, archiwów, zdjęć) oraz poprzez rozmowy z byłymi więźniami obozu, a także fizycz-

¹² Tamże.

¹³ T. Kranz, *Pedagogika pamięci*, „Nigdy Więcej” 2010, nr 18, s. 35.

¹⁴ Tenże, *Edukacja historyczna...*, dz. cyt., s. 129.

¹⁵ W. Meyer zu Utrup, *O roli muzeów upamiętniania utworzonych w miejscach zbrodni nazistowskich w dzisiejszej edukacji politycznej*, [w:] T. Kranz (red.), *Zbrodnie nazizmu w świadomości i edukacji historycznej w Polsce i Niemczech*, Lublin 1998, s. 163.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ A. Skriver, *Aktion Suehnezeichen. Bruecken ueber Blut Und Asche*, Stuttgart 1962, s. 13-15. (tłumaczenie własne)

¹⁸ T. Kranz, *Edukacja historyczna...*, dz. cyt., s. 15.

ne prace konserwacyjne na terenie obozu. Dodatkowo przyczyniało się to do poprawy stosunków polsko-niemieckich. Jedną ze wspieranych przez Akcję Znak Pokuty inicjatyw było wybudowanie w Oświęcimiu Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży (na wzór niemieckich *Jugendbegegnungsstätten* - młodzieżowych domów spotkań), który stanowi miejsce dialogu dotyczącego „historii, jak i [miejsce] dyskusji o teraźniejszości, dzięki czemu ma służyć przełamywaniu uprzedzeń i stereotypów oraz wspierać dialog międzynarodowy i międzykulturowy¹⁹”. Praca Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży polega na organizowaniu seminariów, konferencji, warsztatów oraz projektów międzynarodowych skoncentrowanych na edukacji historyczno-politycznej.

Tak kształtowała się pedagogika miejsc pamięci w warstwie praktycznej. W warstwie filozoficznej sięga ona natomiast do pracy niemieckiego socjologa i filozofa Teodora W. Adorno, który w swoim słynnym esej pt. *Wychowanie po Auschwitz* prowadzi rozważania nad wyzwaniem pedagogiki w obliczu zmagania ze spuścizną narodowego socjalizmu. Już w pierwszym zdaniu tekstu T. W. Adorno jasno formułuje założenie, iż: „postulat, by Auschwitz nigdy więcej się nie wydarzył jest najważniejszym zadaniem wychowania²⁰”. Zdaniem filozofa, człowiek posiada naturalną skłonność do barbarzyństwa, która niwelowana jest przez wychowanie. Ważnym jest zatem analizowanie mechanizmów zbrodni i podejmowanie takich działań edukacyjnych, które doprowadzą do ukształtowania się autonomicznych i samokrytycznych jednostek, które refleksyjnie spoglądają na przeszłość oraz na siebie. Dodatkowo T. W. Adorno zauważa, że ludobójstwo jest skutkiem nacjonalizmu, który pojawił się w wielu krajach europejskich wraz z końcem XIX w.²¹. Przeciwdziałanie „skutkom ubocznym” nacjonalizmu- ksenofobii, rasizmowi i innym formom dyskryminacji znajdzie się również w zakresie zadań pedagogiki miejsc pamięci.

Zgodnie z założeniami T. W. Adorno, według T. Kranza, pedagogiczne miejsc pamięci stawiane są następujące cele ogólne: „umożliwianie zdobywania i przyswajania wiedzy na temat historii danego miejsca, z uwzględnieniem ogólnego tła historycznego, a następnie zainicjowanie procesu myślowego w kontekście poznawanych postaci, wydarzeń i procesów”. Szczegółowe cele natomiast: „wiążą się z aktywizacją i organizacją procesu poznawczego, a więc z generowaniem spostrzeżeń, które dla wewnętrznego rozwoju człowieka mogą mieć znaczenie normatywne. Ma to ułatwić orientację w świecie i pobudzać aktywność społeczną²²”. Do celów pedagogiki miejsc pamięci Annegret Ehmann zalicza również emancypację, naukę krytycznego myślenia oraz rozwijanie umiejętności empatii²³. Dodatkowym celem jest wpływanie na postawy i kształtowanie w ten sposób jednostek tolerancyjnych dla różnorodności, nonkonformistycznych i refleksyjnych. W związku z tym treści kształcenia przekazywane w ramach edukacji w miejscach pamięci próbują łączyć pogłębianie wiedzy historycznej z rozwojem indywidualnym jednostki oraz kształtowaniem postaw pożądaných społecznie. Tak więc zagadnienia będące przedmiotem tego rodzaju edukacji prowadzić mają od „nauki tolerancji, przez budowę systemu wartości moralnych po zrozumienie kwestii dotyczących praw człowieka i sprawiedliwości społecznej. Chodzi tutaj przede wszystkim o przeciwdziałanie dyskryminacji, zwalczanie uprzedzeń, umiejętność radzenia sobie z przypadkami agresji i przemocy, uświadamianie niebezpieczeństw wynikających ze społecznej obojętności oraz kreowanie zachowań opartych na wrażliwości i tolerancji²⁴”.

¹⁹ Tamże, s. 50-51.

²⁰ T. W. Adorno, *Erziehung zur Mündigkeit*, Frankfurt 1970, s. 92. (tłumaczenie własne).

²¹ Tamże, s. 92-93. (tłumaczenie własne).

²² T. Kranz, *Pedagogika miejsc...*, dz. cyt., s. 173.

²³ A. Ehmann, *Auseinandersetzung mit Nationalsozialismus und Holocaust in der historisch-politischen Bildung. Wo stehen wir-was bleibt-was ändert sich?*, [w:] B. Fechler, G. Koessler, T. Lieberz-Gross (red.), *Erziehung nach Auschwitz In der multi-kulturellen Gesellschaft. Paedagogische und soziologische Annäherungen*, Monachium 2000, s. 189. (tłumaczenie własne)

²⁴ T. Kranz, *Pedagogika miejsc...*, dz. cyt., s. 173.

Pedagogika miejsc pamięci nie posiada odrębnej teorii dydaktyki, jednak na podstawie obserwacji praktyki pracy edukacyjnej w miejscach pamięci Dirk Lange wyodrębnił trzy podstawowe formy nauczania i uczenia się:

1. Przedstawianie podstawowych faktów;
2. Poznawanie przyczyn przeszłych zdarzeń;
3. Tworzenie analogii do dzisiejszych problemów²⁵.

Przedstawianie faktów prowadzić ma do refleksji nad niesprawiedliwością, która była integralnym elementem narodowego socjalizmu. Związane z tym są kwestie dyskryminacji, rasizmu i różnicowania kulturowego, etnicznego czy narodowego. Stanowiąc ma to ostatecznie przypomnienie, że wszyscy ludzie są sobie równi- co jest podstawą do nauczania o prawach człowieka oraz edukacji międzykulturowej. Poznawanie przyczyn przeszłości polega na ukazywaniu historycznych powiązań i odnoszenie ich do demokracji oraz jej zagrożeń (np. refleksja nad sytuacją Niemiec po pierwszej wojnie światowej ukazuje jak łatwo o sukces systemu totalitarnego). Tworzenie analogii do aktualnych problemów związane jest z ważnym zadaniem pedagogiki miejsc pamięci- orientacją w teraźniejszości i szkicowaniem perspektyw na przyszłość. Niesie ono ze sobą ryzyko porównywania, które prowadzić może do relatywizacji przeszłych zdarzeń. Jeśli jednak unika się bezpośrednich porównań, a jedynie wyciąga wnioski z historii, to na podstawie doświadczeń przeszłości budować można przyszłość²⁶, w której „Auchwitz się nie powtórzy”²⁷.

By oddziaływanie edukacyjne w miejscach pamięci mogły zakończyć się sukcesem, potrzeba, by metodyka pracy była dostosowana do specyfiki miejsca, w jakim odbywa się proces uczenia. T. Kranz w swoich rozważaniach stwierdza, że pedagogika miejsc pamięci powinna opierać się na takich oto kryteriach metodycznych:

- uplastycznienie procesu historycznego- prezentacja pogładowa;
- stwarzanie możliwości identyfikacji- sytuacyjność;
- ułatwianie przeniesienia doznanych odczuć i uzyskanej wiedzy do świata dzisiejszego- transfer²⁸.

Prezentacja pogładowa to prezentowanie faktów historycznych tak, by nie podawać ich w formie wylizania, ale możliwie aktywizować uczestników procesu edukacyjnego, żeby sami zdobywali wiedzę, poszukiwali odpowiedzi na pytania. Sytuacyjność polega na tworzeniu odniesień do doświadczeń uczących się. Oznacza ona także ukazywanie indywidualnych historii osób (zarówno więźniów, jak ich oprawców) w kontekście wydarzeń historycznych, dla umożliwienia wczucia się w sytuację i jej głębsze zrozumienie. Transfer oznacza próbę „określenia znaczenia normatywnego przeszłości dla teraźniejszości”²⁹- a więc odniesienie przeszłych wydarzeń oraz emocjonalnych doświadczeń związanych z ich poznawaniem do dzisiejszej sytuacji osobistej, społecznej oraz globalnej.

Placówką pedagogiczną, która stara się realizować cele pedagogiki miejsc pamięci jest Międzynarodowy Dom Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu. Obok muzeum w Sztutowie i Muzeum na Majdanku, jest on jedną z najbardziej aktywnie działających placówek edukacyjnych w tym zakresie. Międzynarodowy Dom Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu korzysta z przytaczanych

²⁵ D. Lange, *Politische Bildung an historischen Orten. Vorüberlegungen fuer eine Didaktik des Erinnerns*, [w:] D. Lange (red.), *Politische Bildung an historischen Orten. Materialien zur Didaktik des Erinnerns*, Baltmansweiler 2006, s. 13. (tłumaczenie własne).

²⁶ Tamże, s. 14-15.

²⁷ T. W. Adomo, *Erziehung...*, dz. cyt., s. 92. (tłumaczenie własne).

²⁸ T. Kranz, *Edukacja historyczna...*, dz. cyt., s. 66.

²⁹ Tamże.

powyżej form edukacji w miejscach pamięci, jednocześnie stosując się do kryteriów metodycznych wymienionych przeze mnie za T. Kranzem. Dla lepszego zrozumienia, jak owe kryteria metodyczne przekładają się na praktyczne działania, oraz dla ukazania form pracy w Domu w Oświęcimiu, krótko zaprezentuję trzy przykładowe metody tam stosowane, które wykorzystano podczas młodzieżowego międzynarodowego obozu letniego organizowanego przez Akcję Znak Pokuty- Służbę dla Pokoju odbywającego się w dniach 16-29 sierpnia 2010 r.

Oświęcimski Międzynarodowy Dom Spotkań Młodzieży mieści się w bezpośrednim sąsiedztwie byłego obozu koncentracyjnego Auschwitz. Jednym z podstawowych elementów edukacji w tej placówce jest wizyta na terenie Państwowego Muzeum Auschwitz- Birkenau. Grupa oprowadzana jest przez profesjonalnego przewodnika i poznaje historię drugiej wojny światowej przez pryzmat dziejów obozu oraz jego więźniów. W literaturze przedmiotu podkreślana jest specjalna aura towarzysząca byłym obozom koncentracyjnym. T. Kranz sugeruje, że jest ona spowodowana wyjątkowością tych miejsc, są one bowiem fragmentami wydarzeń historycznych i „tworzą jedyny w swoim rodzaju pomost pomiędzy przeszłą rzeczywistością a teraźniejszością”³⁰. Zwiedzanie byłego obozu nie jest metodą samą w sobie- stanowi ono uzupełnienie warsztatów tematycznych, które prowadzone są w Domu Spotkań. Warsztaty pozwalają na przygotowanie się uczniów do wizyty w miejscu pamięci, które może być związane z odczuwaniem silnych emocji. Podczas warsztatów poprzedzających wizytę w miejscu pamięci uczniowie otrzymać mogą pytania, na które samodzielnie mają znaleźć odpowiedź na terenie Muzeum Auschwitz-Birkenau (pytania te zależne są od głównego tematu seminarium czy projektu- ich zadaniem jest samodzielne poszerzanie wiedzy z danego zakresu). Warsztaty po wizycie w miejscu pamięci oferują możliwość podzielenia się odczuwanymi emocjami, spostrzeżeniami oraz późniejszego pogłębiania wiedzy metodami edukacji pozaformalnej. Aktywne metody ćwiczeniowe, które odnoszą się do doświadczeń uczestników, stanowią przykład uplastycznienia procesu historycznego, które według T. Kranza stanowi jedno z kryteriów metodycznych pracy edukacyjnej w miejscach pamięci.

Inną stosowaną powszechnie metodą, zaczerpniętą z praktyki Akcji Znak Pokuty są prace wolontariackie na terenach miejsc pamięci. Ponieważ wykonywanie takich prac na terenie Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau nie jest możliwe, Międzynarodowy Dom Spotkań oferuje możliwość pracy na starym żydowskim cmentarzu w Oświęcimiu. Miejsce to jest symbolem minionego życia żydowskiego w Oświęcimiu i jednocześnie miejscem bezpośrednio związanym z wydarzeniami drugiej wojny światowej. Praca fizyczna na jego terenie stanowić może alternatywę dla warsztatów podejmujących trudne tematy, swego rodzaju odpoczynek od intensywnych procesów myślowych. Jednocześnie buduje ona poczucie odpowiedzialności za miejsce i związek z nim. Jest to szczególnie istotne w obliczu mijającego czasu, który powoduje słabnięcie osobistego stosunku odwiedzających do miejsc pamięci, tym samym zmniejszając ich możliwość oddziaływania³¹. Wykonywanie prac fizycznych, które dają widoczne efekty, wywoływać może poczucie sprawstwa i świadomość, że swoimi działaniami można wprowadzić widoczne zmiany. Jest to ważne dla postulowanego przez pedagogikę miejsc pamięci tworzenia analogii do teraźniejszości oraz pracy dla przyszłości.

Ostatnią z prezentowanych przeze mnie metod pracy w miejscach pamięci są rozmowy ze „świadkami czasu”. Określenie to pochodzi z języka niemieckiego, gdzie powszechnie używane

³⁰ Tamże, s. 40.

³¹ T. Lutz, *Anmerkungen zur Paedagogik in Gedenkstaetten fuer die Opfer des Nationalsozialismus*, [w:] S. Endlich, T. Lutz (red.), *Gedenken und lernen an historischen Orten*, Berlin 1995, s. 17. (tłumaczenie własne).

jest dla opisanie byłych więźniów obozów koncentracyjnych. Rozmowy ze świadkami czasu na ogół rozpoczynają się od opowiedzenia przez świadka swojej historii lub historii obozu, w którym był więziony. Po tym następuje czas na pytania od uczestników. Jak zauważa Dori Laub, kto słucha opowieści o tak traumatycznych przeżyciach, jest konfrontowany za każdym razem z jednorazową i niepowtarzalną sytuacją. Mimo wielu książek czy filmów na ten temat, dopiero spotkanie z osobą, która doświadczyła obozu koncentracyjnego sprawia, że słuchacz staje się niejako uczestnikiem tych wydarzeń i przeżywa je w sobie³². Łączy to elementy prezentacji pogłądowej, ponieważ stanowi niestandardowy sposób uzyskiwania wiedzy, wzbogacony o możliwość zadawania pytań bezpośrednim świadkom wydarzeń. Jednocześnie realizuje kryterium sytuacyjności, ukazując indywidualne historie. Jest to pewna forma użycia metody *oral history*, szczególnie, ponieważ implikuje bezpośrednie spotkanie z drugim człowiekiem, które ze względu na mijający czas, wkrótce nie będzie możliwe.

Druga wojna światowa- doświadczenie tak bolesne, że może w zbiorowej świadomości nie jest łatwo do niego wracać, ukształtowała dzisiejszą Europę i będzie pośrednio wpływać na przyszłe wydarzenia. Szczególnie traumatycznym jej elementem jest Holokaust, który „należy (...) uznać za wydarzenie o charakterze uniwersalnym i wymiarze ogólnoludzkim, za dziedzictwo europejskie i doświadczenie, które powinno mieć wpływ na kształtowanie się świadomości historycznej i kultury politycznej współczesnych narodów”³³. Holokaust jest nie tylko zagładą narodu żydowskiego, ale także przykładem tego, do czego prowadzić może dyskryminacja, rasizm, konformizm oraz skrajny nacjonalizm. Są to problemy, które występują również współcześnie, szczególnie w obliczu intensywnych migracji, co prowadzi do wzrostu zróżnicowania kulturowego. Obecnie duży nacisk kładziony jest na edukację międzykulturową, edukację dla demokracji czy edukację o prawach człowieka. Warto dostrzec potencjał pedagogiki miejsc pamięci także w tym zakresie. Jej celem jest kształtowanie autonomicznej i refleksyjnej jednostki, która aktywnie uczestniczy w życiu społecznym, w duchu tolerancji. Jest to szczególnie istotne w obliczu tego, że po drugiej wojnie światowej doszło do kolejnych przypadków ludobójstw (dla przykładu: masakra w Srebrenicy, ludobójstwo w Ruan-dzie) oraz obecnie obserwować można wzrost widoczności prawicowych ekstremistów w przestrzeni publicznej. Uniwersalny charakter pedagogiki miejsc pamięci podkreśla fakt, że odnosi się ona do wartości ogólnoludzkich i takie wartości przekazuje. Może ona wspomóc wypracowanie koncepcji nowoczesnego patriotyzmu, który oparty będzie na tolerancji dla różnorodności. Zatem pedagogika miejsc pamięci, choć opiera się na przeszłości, na tej przeszłości nie poprzestaje. Jest zorientowana na przyszłość i na tym bazuje jej potencjał edukacyjny dla współczesnych społeczeństw.

BIBLIOGRAFIA

- Berg N., *Auschwitz und die Geschichtswissenschaft- Ueberlegungen zu Kontroversen der letzten Jahre*, [w:] Berg N., Jochimsen J., Stiegler B. (red.), *SHOAH. Formen der Erinnerung. Geschichte, Philosophie, Literatur, Kunst*, Monachium 1996.
- Ehmann A., *Auseinandersetzung mit Nationalsozialismus und Holocaust in der historisch-politischen Bildung. Wo stehen wir-was bleibt- was ändert sich?*, [w:] Fechner B., Koessler G., Lieberz-Gross T. (red.), *Erziehung nach Auschwitz in der multikulturellen Gesellschaft. Pädagogische und soziologische Annäherungen*, Monachium 2000.
- T. Kranz, *Edukacja historyczna w miejscach pamięci*, Lublin 2002.
- Kranz T., *Muzea w byłych obozach w Polsce jako forma instytucjonalizacji pamięci*, „Lambinowicki Rocznik Muzealny” 2003, t. 26.
- Kranz T., *Pedagogika miejsc pamięci*, [w:] *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, Warszawa 2005.

³² D. Laub, *Zeugnis ablegen oder die Schwierigkeiten des Zuhorens*, [w:] U. Beer (red.), *Niemand zeugt fuer den Zeugen. Erinnerungskultur nach der Shoah*, Frankfurt 2000, s. 68. (tłumaczenie własne).

³³ T. Kranz, *Edukacja historyczna...*, dz. cyt., s. 20.

- Kranz T., *Pedagogika pamięci*, „Nigdy Więcej” 2010, nr 18.
- Kranz T., *Uwagi na temat rozwoju działalności pedagogicznej muzeów upamiętniania w Polsce i Niemczech*, „Zeszyty Majdanka” 2003, t. 22.
- Lange D., *Politische Bildung an historischen Orten. Vorüberlegungen fuer eine Didaktik des Erinnerns*, [w:] tenże (red.), *Politische Bildung an historischen Orten. Materialien zur Didaktik des Erinnerns*, Schneider Verlag Hohengehren, Baltmansweiler 2006.
- Laub D., *Zeugnis ablegen oder die Schwierigkeiten des Zuhorens*, [w:] Beer U. (red.), *Niemand zeugt fuer den Zeugen. Erinnerungskultur nach der Shoah*, suhrkamp, Frankfurt 2000.
- Lutz T., *Anmerkungen zur Paedagogik in Gedenkstaetten fuer die Opfer des Nationalsozialismus*, [w:] Endlich S., Lutz T. (red.), *Gedenken und lernen an historischen Orten*, Berlin 1995.
- Meyer zu Uptrup W., *O roli muzeów upamiętniania utworzonych w miejscach zbrodni nazistowskich w dzisiejszej edukacji politycznej*, [w:] Kranz T. (red.), *Zbrodnie nazizmu w świadomości i edukacji historycznej w Polsce i Niemczech*, Lublin 1998.
- Skriver A., *Aktion Sühnezeichen. Bruecken ueber Blut und Asche*, Stuttgart 1962.
- Totten S. (red.), *Teaching Holocaust Literature*, Boston 2001.

NETOGRAFIA

- Biuletyn „Przeszłość i Pamięć” (1996 – 2005), http://www.radaopwim.gov.pl/article_details/31/biuletyn-przeszlosc-i-pamiec/, 7.11.2011.
- Kalwińska E., *Tomasz Kranz*, http://tnn.pl/Tomasz__Kranz,3382.html, 7.11.2011.
- M. Weber, *O temacie konferencji pt. Miejsca pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej – Doświadczenia przeszłości, przesłanie na przyszłość*, <http://enrs.eu/pl/artykuły/artykuły1/192-o-temacie-konferencji-pt-„miejsca-pamięci-w-europie-środkowo-wschodniej—doświadczenia-przeszłości,-przesłanie-na-przyszłość“.html>, 12.11.2011.

STRESZCZENIE

Pedagogika miejsc pamięci to termin opisujący edukację historyczno-polityczną w muzeach na terenach byłych obozów nazistowskich. Łączy ona w sobie zdobywanie i pogłębianie wiedzy historycznej, dotyczącej drugiej wojny światowej, z rozwojem indywidualnym i kształtowaniem postaw pożądanych społecznie, poprzez wykorzystanie metod edukacji pozaformalnej. Zagadnienia będące przedmiotem pedagogiki miejsc pamięci, prowadzić mają m.in. do nauki tolerancji i przeciwdziałania dyskryminacji. Odpowiada ona w związku z tym na potrzeby europejskich społeczeństw w zakresie utrwalania postaw demokratycznych.

Słowa kluczowe: pedagogika miejsc pamięci, miejsce pamięci, kultura pamięci, edukacja historyczno-polityczna, edukacja międzykulturowa

A PEDAGOGICS OF (SPATIAL) MEMORY

Summary

Memorial sites pedagogy describes historical-political education in museums in former Nazi concentration camps. It combines together gaining and deepening historical knowledge on the second world war with self-development and shaping socially desirable attitudes, by using methods of non-formal education. The subjects of memorial sites pedagogy are aimed to result in, among others, learning tolerance and in anti-discrimination acts. It offers an answer to the needs of European societies in the case of strengthening democratic attitudes.

Key words: memorial sites pedagogics, memorial site, culture of remembrance, historical-political education, intercultural education